

Ryszard KOWALCZYK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Proces ewolucji regionalizmu w Polsce od oporu do ofensywy

Streszczenie: Autor omówił proces ewolucji regionalizmu w Polsce, osadzając jego pierwociny na progu XIX wieku, a kończąc analizę na transformacji systemowej Polski po 1989 roku. Przedstawiono założenia ideowe i różne formy wyrazu regionalizmu, a także charakterystyczne tendencje, które wywierały wpływ na jego przeobrażenia na przełomie XIX i XX wieku. W tym czasie istota regionalizmu pozostawała jednak niezmienna, a jego założenia, cele i działania są również akceptowane i kontynuowane współcześnie.

Słowa kluczowe: regionalizm, formy regionalizmu, ewolucja regionalizmu w Polsce XIX i XX wieku

Regionalizm w znaczeniu zarówno idei o charakterze kulturowym, jak i praktyki społeczno-kulturowej, w tym politycznej, pojawił się w stosunkowo dojrzałej postaci dopiero w II połowie XIX wieku we Francji. Był on wyrazem zrodzonego na prowincji tego kraju ruchu społecznego i kulturowego, który zmierzał do częściowego uniezależnienia się od majoryzujących wpływów paryskiego centrum oraz przejawiał się w pielęgnowaniu tradycji i różnorodności regionalnych (Damrosz, 1987, s. 81; Kubiak, 1994, s. 29). Charles Brun, duchowy przywódca ruchu społeczno-kulturalnego zmierzającego do emancypacji francuskiej prowincji, pisał: „Francja w swej doskonałej jedności przedstawia niezaprzeczalnie mozaikę ras, klimatu, gleby, kultury i temperamentów ludzkich; regionalizm usiłuje to wszystko poznać i wzbudzić poszanowanie dla różnorodności regionalnych” (Brun, 1934, s. 273).

Natomiast w Polsce pierwocin tak rozumianego regionalizmu możemy upatrywać już na progu XIX wieku. Z natury rzeczy był on wówczas silnie powiązany z sytuacją społeczną, ekonomiczną i polityczną, w jakiej znalazły się ziemie i społeczeństwo polskie po utracie niepodległości i funkcjonowania we względnie nowych układach administracyjnych państw zaborczych, które przecież prowadziły własną, niekoniernie spój-

ną, politykę wobec zajmowanych terytoriów i ich mieszkańców. Konsekwencją tej sytuacji było również ukształtowanie się określonych trendów regionalistycznych, głównie o charakterze kulturowym, wykazujących cechy dopasowania się do nowej sytuacji ustrojowej, albo też dążenia do odzyskania niepodległości. Wskazując na ważką rolę inteligencji w tym procesie Edward Chudziński (Chudziński, 2013b, s. 52) pisze: „Genealogia polskiego regionalizmu, sięgająca początków XIX wieku, łączy się zatem ściśle z rosnącą aktywnością tej warstwy społecznej [inteligencji – RK], zwłaszcza na polu kultury, nauki i oświaty. W rezultacie już w XIX stuleciu możemy odnotować na ziemiach polskich szereg przejawów regionalizmu, jakkolwiek nie został on wówczas – w przeciwieństwie do innych krajów europejskich (np. Francja czy Niemcy) – wyartykułowany w postaci samodzielnej ideologii, nie rozwinął się w zorganizowany ruch społeczny na szeroką skalę oraz nie powołał do życia reprezentatywnych dla tego ruchu instytucji. Tych cech i atrybutów nabrał regionalizm w Polsce dopiero w XX wieku, a ściśle rzecz ujmując – w dwudziestoleciu międzywojennym. Początków regionalizmu na ziemiach polskich nie da się oddzielić od ruchów społecznikowsko-organicznikowskich, których podstawowym zadaniem było zastępowanie instytucji kulturalnych nieistniejącego państwa polskiego w warunkach niewoli narodowej”.

Kształtująca się na ziemiach polskich w okresie zaborów i później idea i praktyka regionalizmu (Chudziński, 2013b; Gołębiowski, 1969), uwarunkowana zmieniającymi się tendencjami społeczno-politycznymi, gospodarczymi, artystycznymi, literackimi, na które określony wpływ wywierały ówczesne wydarzenia polityczne i okoliczności ustrojowo-terytorialne, ulegała historycznym przeobrażeniom (Konieczka-Śliwińska, 2011, s. 60–98; Kossak, 1969; *Przemiany*, 1999; *Rozwój*, 1999). Istota regionalizmu pozostawała jednak niezmienna, a jego założenia, cele i działania są również akceptowane i kontynuowane współcześnie (*Czym jest regionalizm?*, 1998; Omelaniuk, 1998). Do tych zasad, cech, roli i osiągnięć regionalizmu polskiego odniesiono się między innymi w *Deklaracji programowej regionalistów polskich 2006*, przyjętej przez uczestników VIII Kongresu Regionalnych Towarzystw Kultury w dniach 27–28 czerwca 2006 roku w Warszawie: „Regionalizm ma swe źródła w tysiącletnim przymierzu człowieka z krajobrazem i ziemią, jej historią, religią, klimatem i kolorytem, z losem społeczności ją zamieszkujących. Ten wielonurtowy i wielopokoleniowy ruch społeczny, hołdujący ideom krajowości, tutejszości, rodzimości, regionalności i polskości, spełnił w XIX i XX wieku swą doniosłą misję. Wypełnił też wielki obywatelski obowiązek

społeczny, narodowy i państwowotwórczy. Ustanowił w życiu publicznym wzorzec zakorzenienia w tradycji, szacunku i miłości Polaków do własnego miejsca na ziemi. Upowszechnił pojęcie »tożsamość miejsca«, wolę samookreślenia i oparte na nich więzi regionalne, ponadlokalne. Ożywił ducha patriotyzmu tyleż lokalnego, co i narodowego. Kształtował postawę troski obywatelskiej i bezinteresownej społecznej ofiarności. Kilka kolejnych generacji regionalistów polskich utrwaliło wzorce działania, które stały się standardem myślenia i działania w ustroju samorządnej III Rzeczypospolitej”.

Bronisław Gołębiowski (Gołębiowski, 1969) do głównej funkcji regionalizmu, jaką pełnił on w okresie porozbiorowym, zaliczył „pielęgnowanie polskości poprzez wydobywanie tradycji danego regionu i na tych tradycjach uczenie historii ojczystej, doskonalenie języka poprzez różnego rodzaju piśmiennictwo regionalno-oświatowe, zbieracko-folklorystyczne czy kronikarskie, kontynuowanie obyczajów i obrzędów polskich itp. [...] W tej sytuacji integracyjna funkcja kultury dla rozwoju poczucia narodowego była z powodzeniem spełniana przez różnorodne i zdawałoby się odśrodkowe, dezintegrujące na pozór inicjatywy regionalne”. W warunkach zaborów ochrona polskiej tożsamości narodowej, której szczególnym wyrazem był zarówno język, jak i kultura, znalazła się na czele zainteresowań regionalizmu. Leszek Kołakowski (Kołakowski, 1995, s. 44–55) wymienia pięć zasadniczych czynników, które jego zdaniem utrwały i wzmacniały tożsamość narodową, a mianowicie: 1) idea ducha narodowego, 2) doświadczenie ciągłości (pamięć historyczna), 3) antycypacja, czyli ukierunkowanie na przyszłość i rozwój, 4) umiejscowienie w konkretnej przestrzeni, 5) świadomość określonego początku. Dla Krzysztofa Kwaśniewskiego (Kwaśniewski, 1982, s. 95–96) tożsamość narodowa jest „istotnym, realnym aspektem każdej rzeczywistości społecznej [...] choć oczywiście nie w takim samym stopniu w różnych społeczeństwach, lecz w stopniu wprost proporcjonalnym do homogeniczności kulturowej, zasiedziałości, rozmiaru i zakresu izolacji oraz ciągłości tradycji, a także ewentualnej kontrakulturacji. Tożsamość kulturowa istnieje więc w aspekcie biernym, w przystosowawczym procesie nadążania za zmianą środowiska i w aspekcie czynnym, w dążeniu danej społeczności do modyfikacji swego środowiska (directed culture change). Istnieje w aspekcie potencjalnym, zawartym implicite w wytworach i zachowaniach i w aspekcie uświadomionym na gruncie konfrontacji z innymi, odmiennymi tożsamościami kulturowymi, a właściwie jako kontekst stopnia i zakresu różnych, dwustronnych konfiguracji. Z kolei w tak

uksztalowanej świadomości tożsamości kulturowej można wyróżnić aspekt samozachowawczy (zarówno agresywny, jak i defensywny) oraz aspekt przystosowawczy (który jest właściwym dążeniem do zachowania substratu ludzkiego, ale bez zachowania tej jego zasady wyodrębniającej, którą jest w danym przypadku właśnie tożsamość kulturowa)”.

Przy tej okazji wskazać należy na pojęciowe i faktyczne sprzężenie języka i sposobu myślenia z kulturą, a wraz z nią z tożsamością narodową – także z tożsamością regionalną. Jak twierdził bowiem Claude Lévi-Strauss: „Z wielu powodów uważam język za najbardziej zasadniczy fakt kulturowy. Po pierwsze, język jest częścią kultury [...]. Po drugie, język jest zasadniczym instrumentem, uprzywilejowanym środkiem, dzięki któremu przyswajamy kulturę naszej grupy [...]. W końcu, i przede wszystkim, język jest najdoskonalszym ze wszystkich przejawów porządku kulturowego, tworzących systemy na tej czy innej zasadzie” (Charbonnier, 1968, s. 142). Dlatego – jak pisze Barbara Oczkowa (Oczkowa, 1999, s. 234) – „język nie jest tylko przedmiotem lingwistycznych badań, analiz i klasyfikacji. Jest także tworzywem, które wśród jego użytkowników budzi silne emocje, kojarzony jest bowiem i traktowany na równi z pojęciami należącymi do kanonu najwyższych wartości – takich jak naród, ojczyzna, wolność”. Stąd też język – jako znak określonej kultury duchowej i materialnej oraz znormalizowana forma symbolizowania świata – jest fundamentalnym narzędziem konstruowania tożsamości kulturowej. Ma on bowiem zdolność do mobilizowania, ukierunkowywania i w rezultacie także organizowania aktywności ludzi, nie tylko obiektywizując w ten sposób relacje między jednostkami, grupami i społeczeństwami, ale także tworząc rodzaj homogenicznej wspólnoty wyobrażonej (Anderson, 1997; Mach, 1989). Jej podstawą jest wspólne pochodzenie, język, historia i kultura (Gellner, 1991; Wierzbicka, 1999). W konsekwencji odmienności kulturowe są zasadniczym czynnikiem różnicującym narody oraz barierą w ich kontaktach (Huntington, 2007).

W warunkach podejmowania przez państwa zaborcze prób wynarodowienia Polaków (germanizacja, rusyfikacja), podstawowym celem ruchu regionalistycznego stało się podtrzymywanie tożsamości kulturowej, której fundamentalnym wyrazem był język oraz świadomość historyczna narodu widziana z perspektywy regionu. Dlatego regionalizm na ziemiach polskich – w odróżnieniu od wielu innych państw, które zachowały ciągłość terytorialną – kształtował się najpierw w opozycji przeciwko zaborcy. Stąd też sprzyjał samoorganizacji społeczeństwa, które poddano wynaradawiającej presji państw zaborczych. Dlatego polegał na realizacji

patriotycznie zorientowanych zadań oświatowo-kulturalnych (organizowanie odczytów, przedstawień teatralnych, koncertów, tworzenie bibliotek, gromadzenie zbiorów regionalnych) oraz prasowo-wydawniczych (wydawanie czasopism, broszur, książek, w tym prozy i poezji, które reprezentowały idee regionalizmu literackiego) (Bujak, 1938; Kisielewski, 1930; Konieczny, 1966; Kosmanowa, 1980; Mochnacki, 1995; Patkowski, 1932; Pigoń, 1974; Uliasz, 1996, s. 115–129). W ten sposób kompensowano brak formalnej państwowości polskiej oraz jej instytucjonalnych przejawów w różnych sferach życia społeczno-kulturalnego. Wskazuje na to Edward Chudziński (Chudziński, 2013a, s. 14–16), twierdząc, że: „Początków regionalizmu na ziemiach polskich nie da się oddzielić od ruchów społecznikowsko-organicznikowskich, których podstawowym zadaniem było »zastępowanie instytucji kulturalnych nieistniejącego państwa polskiego w warunkach niewoli narodowej«. [...] Dla regionalizmu w Polsce zasłużyła się zwłaszcza inteligencja prowincjonalna, z inicjatywy której już w XIX wieku powstało wiele towarzystw i organizacji, nierzadko o uzasadnionych ambicjach naukowych, muzeów, księgozbiorów, archiwów, przede wszystkim zaś tytułów prasowych. [...] Prasa prowincjonalna odegrała ważną rolę w kształtowaniu świadomości regionalistycznej społeczeństwa polskiego we wszystkich trzech zaborach. Koncentrując się na faktach i wydarzeniach, zarówno współczesnych, jak i z przeszłości, związanych z określonym terytorium, utrzymywała poczucie więzi między jego mieszkańcami, zapoznawała ich z historią i tradycją regionu, jego walorami i wartościami. W tej strategii mieściła się też zakamuflowana funkcja patriotyczna owej prasy, bowiem nie mogąc – ze względów cenzuralnych – pisać o Polsce jako kraju jeszcze do niedawna niepodległym, przypominała i przybliżała jej problemy i dzieje na zasadzie *pars pro toto*. W ten sposób mała ojczyzna z konieczności musiała zastąpić ojczyznę ideologiczną”.

Jak wspomniano, ważnym nośnikiem idei regionalistycznej była twórczość literacka i różne postaci czasopiśmiennictwa. Istotną rolę w dziedzinie rozwoju idei regionalizmu w aspekcie działań kulturowych odegrał zwłaszcza regionalizm literacki, który według jednej z definicji oznacza: „Różne pod względem programu artystycznego i ideowego kierunki literackie, których cechą wspólną jest związanie twórczości z jakimś regionem, jego językiem, obyczajami, kulturą, przeciwstawianymi kulturze ogólnonarodowej. Charakteryzuje je często zwrot do gwary, całkowity lub częściowy (w dialogach)” (Popławska, Szelaąg, Kotowski, 2004, s. 185). Można mówić również o szkole regionalnej w literaturze i poezji XIX

wieku (na przykład kresowej – białoruskiej, inflanckiej, ukraińskiej, wileńskiej), o czym w sposób symboliczny i metaforyczny pisał wówczas Maurycy Mochnacki (Mochnacki, 1995, s. 141): „Z różnych stron, z różnych części i okolic Polski zapomniane ozwały się głosy. Rodowitość nasza w niejednej ukazała się postaci. Wszystkie razem liście na drzewie, tak długo skamieniałym i niemem, [głosem – RK] ojczystej poezji zaszumiały”. Jak zauważa Maria Ruszczyńska (Ruszczyńska, 2012, s. 112), ówczesne regionalne szkoły literackie pełniły również inne pozaliterackie funkcje, bowiem „były traktowane jako swoisty ruch społeczno-kulturowy, [...] miały manifestować i być głosem regionu oraz prowincji [...]”.

W literaturze polskiej początku XIX wieku idee regionalizmu znajdujemy już w romantyzmie. Były one silnie związane z dramatyczną walką o odzyskanie niepodległości przez Polskę oraz odznaczały się zwrotem ku ludowości i swojskości, głównie w wymiarze duchowym. Jak pisał Stanisław Makowski (Makowski, 1990, s. 493): „Za główne źródło narodowej odrębności romantycy uznali lud oraz jego pogardzaną przez Oświecenie, traktowaną jako zabobon, kulturę duchową. Kultura ta, mająca charakter pogański, słowiański, rodzimy, północny, była w pojęciu romantyków podstawowym czynnikiem narodowej odrębności. [...] Właściwością kultury ludowej jest to, że ma ona charakter pierwotny, rodzimy”. Ówczesna kultura umysłowa oraz specyfika ideowa i praktyka społeczno-polityczna tej doby prowadziły do ukształtowania się romantycznej osobowości: „Obraz człowieka, uwarunkowany syndromem romantycznej kultury to obraz istoty kierującej się świadomością antycypującą, postulatyczną, pozwalającą istocie ludzkiej zaktualizować się w aktach intencjonalnych. Dla antropologii, przyjmującej ze względu na taką interpretację człowieka charakter imperatywny, postulujący, człowiek stał się istotą świadomie orientującą swą własną egzystencję »ku czemuś« oraz zdolną do przewyciężenia swej »ułomnej formy«, do »podniesienia się duchowego« [...]. Dla antropologicznych rozważań, skupionych wokół pytań o atrybuty człowieka, znamieną była w myśli antropologicznej romantyzmu tendencja do uwypuklania zdolności podejmowania wysiłków, przerastających jednostkę i działań, skierowanych na realizację wartości i celów, ujawniających jego podmiotowość i możliwości autokreacji, a zarazem ekstrapolacji rzeczywistości” (Bittner, 2010, s. 18–19).

Założenia ideowe, wartości, cele i dążenia romantyzmu z różnym nasileniem i zasięgiem były podejmowane i kontynuowane w późniejszych latach, odciskając piętno na twórczości literackiej zarówno okresu pozy-

tywizmu (realizm, naturalizm, praca organiczna), jak i Młodej Polski (impresjonizm, symbolizm, neoromantyzm). Na określenie owej tendencji literackiej używano wówczas terminu „krajowość”, zaś pojęcie regionalizmu weszło w Polsce do szerszego obiegu społeczno-kulturowego dopiero w okresie międzywojennym. Podobnie było w Niemczech, gdzie regionalizm nazywano „krajoznawstwem” (*Heimatkunde*). Analizując pochodzenie pojęcia regionalizmu i ruchu regionalistycznego w zastosowaniu do tych czasów, Erazm Kuźma (Kuźma, 2000, s. 95) pisze: „We wczesnej fazie ruchu konkurowały ze sobą nazwy prowincjonalizm, federalizm, decentralizm, regionalizm; zwyciężyła ta ostatnia jako pozbawiona nacechowań ideologicznych”. Zwracając uwagę na wielonarodowość i wieloetniczność ziem polskich i odpowiadającą jej twórczość literacką, zauważa on, „że w poszczególnych regionach powstawała nie tylko literatura w języku polskim i jego dialektach, ale także języku niemieckim i jidysz” (Kuźma, 2000, s. 95). Regionalizm literacki w zasadzie odznaczał się więc wielością form i treści, a jego wspólną cechą był silny i emocjonalny związek twórczości z przyrodą, językiem i kulturą danego regionu (Oracki, 1976). W obrębie literatury regionalnej znajduje się również literacka twórczość ludowa czy pisarstwo ludowe, którego genezę lokuje się w pierwszej połowie XIX wieku. Jednak – jak pisze Stanisław Pigoń (Pigoń, 1974, s. 31) – „jako zjawisko masowe występuje około roku 1870”. Z czasem regionalizm literacki był również tematem nauczania w szkolnictwie (*Regionalizm w nauczaniu*, 1975).

Charakterystycznym wyrazem regionalizmu w Polsce doby zaborów była działalność różnych towarzystw naukowych, przyjaciół miast, miłośników ziem, krajoznawczych, narodowych, artystycznych, które za swój główny cel stawiały przede wszystkim umacnianie świadomości polskiej oraz ochronę dziedzictwa i tradycji kulturowej poszczególnych regionów. Wśród przykładowych towarzystw regionalnych o charakterze społeczno-kulturalnym, naukowym, artystycznym, powstałych na ziemiach polskich w XIX oraz na początku XX wieku, można wymienić: Królewskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (Warszawa, 1800), Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Lublinie (1815), Towarzystwo Naukowe Krakowskie (1816), Kaliskie Towarzystwo Muzyczne im. A. Wiłkomirskiego w Kaliszu (1818), Towarzystwo Naukowe Płockie (1820), Bydgoskie Towarzystwo Upiększania Miasta (1832), Towarzystwo Zbieraczyw Starożytności Krajowych (Szamotuły, 1840), Pomorskie Towarzystwo Pomocy Naukowej (Toruń, 1848), Towarzystwo Sztuk Pięknych w Krakowie (1854), Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskiego (Poznań, 1857), To-

warzystwo Sztuk Pięknych „Zachęta” w Warszawie (1860), Towarzystwo Muzyczne w Przemyślu (1865), Towarzystwo Dramatyczne im. A. Fredry „Fredreum” w Przemyślu (1869), Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie (Zakopane, 1873), Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia” w Kościanie (1876), Macierz Ziemi Cieszyńskiej – Towarzystwo Miłośników Regionu (Cieszyn, 1885), Towarzystwo Miłośników Śremu (1887), Towarzystwo Przyjaciół Przemyśla i Regionu (1890), Wielkopolski Związek Chórów i Orkiestr „Macierz” w Poznaniu (1892), Krakowskie Towarzystwo Fotograficzne (1895), Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków w Krakowie (1896), Towarzystwo Przyjaciół Sanoka i Ziemi Sanockiej (1904), Związek Podhalań (1904), Towarzystwo Miłośników Ołtarzewa (1905), Towarzystwo Przyjaciół Ciechocinka (1906), Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa (1909), Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu (1909).

Ruch regionalistyczny cechowała także względnie duża aktywność na niwie prasowej i wydawniczej. Działalność prasowo-wydawniczą podejmowały w tym czasie różne towarzystwa społeczno-kulturalne, naukowe, krajoznawcze, wśród których były na przykład: Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskiego (od 1860 roku ukazywały się „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”), Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków w Krakowie (od 1898 roku wydawało „Rocznik Krakowski”), Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (od 1910 roku wydawało „Ziemię”, zaś od 1923 ukazywały się „Wierchy”, czasopismo poświęcone górcom), Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu (wydawało od 1912 roku „Rocznik Przemyski”), Towarzystwo „Związek Górali” (od 1913 roku wydawał „Gazetę Podhalańską”, później „Rocznik Podhalański”, afiliowany przy Muzeum Tatrzańskim). Ówczesne czasopisma o cechach regionalistycznych pełniły ważną rolę społeczną, kulturalną i polityczną. Według Zygmunta Rościszewskiego, założyciela „Korespondenta Płockiego” (1876), „pismo prowincjonalne nie tylko jest obrazem i pamiętnikiem swojej okolicy [...], ale przyciąga i skupia ludzi myślących i zwraca ich z drogi samotnych a bezwocnych marzeń na niwę szlachetnej, umysłowej pracy dla dobra ogółu” (Chudziński, 2013b, s. 53).

Defensywne oblicze regionalizmu, charakterystyczne dla okresu zaborów i walki o utrzymanie tożsamości narodowej, w szczególności języka i kultury polskiej, zmieniło się bardzo szybko na ofensywne pod wpływem presji nowej sytuacji, jaka wytworzyła się w momencie odzyskania przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 roku (Birkenmajer, 2009, s. 241–244; Grzybowska, 2005, s. 31–46; Kwiatkowski, 1984, s. 143–156). Sytuacja ta sprzyjała aktywizacji obywatelskiej, której jednym z wyrazów

była działalność regionalistyczna. Teresa Kulak (Kulak, 2001, s. 38) zwróciła uwagę na wyraźną aktywistyczną cechę regionalizmu w międzywojennej Polsce oraz jego pozytywny czy wręcz pozytywistyczny charakter: „Regionalizm miał zapewnić rozwój indywidualnych wartości społecznych, gospodarczych i kulturalnych regionu, miał rozbudzać życie umysłowe prowincji w oparciu o regionalny zasób historii, kultury, także odkrywać i zachowywać w dziełach naukowych żywą tradycję historyczną i ludową”. Znaczne uaktywnienie się działalności na niwie regionalizmu społeczno-kulturalnego i towarzyszący mu dynamiczny rozwój ruchu regionalistycznego spowodowały, że ideologia regionalistyczna osiągnęła dojrzałą postać właśnie w okresie międzywojennym, a jej objawem była działalność publikacyjna między innymi: Tadeusza Brzeskiego (Brzeski, 1924), Stanisława Bukowieckiego (Bukowiecki, 1924), Władysława Orkana (Orkan, 1930), Aleksandra Patkowskiego (Patkowski, 1924; *Ruch regionalistyczny*, 1934), Stefana Żeromskiego (Żeromski, 1923). Zdaniem Kwiryny Handke (Handke, 1993, s. 7) termin regionalizm pojawił się w dyskursie literackim dopiero w 1926 roku, czemu towarzyszyła wymiana zdań między Władysławem Orkanem i Juliuszem Zborowskim, „który w 1930 r. w «Wierchach» opublikował na ten temat polemiczne uwagi [...]”.

W tych okolicznościach należy również wspomnieć, iż określoną rolę w kształtowaniu tożsamości kulturowej (także tożsamości regionalnej) państwa wielonarodowego, jakim była Polska do wybuchu II wojny światowej, odgrywały języki mniejszości narodowych i etnicznych, często marginalizowane przez większość językową. Jak twierdzi Benjamin Lee Whorf (Whorf, 1982, s. 323), myślenie jest „sprawą różnych języków etnicznych”. Zatem status społeczny i kulturowy tych języków nie jest jednolity, czego wyrazem jest między innymi typologia, która bazuje na opozycjach między językami, na przykład: język oficjalny – nieoficjalny, występujący na całym terytorium państwa – na części terytorium, silny kulturowo – słaby kulturowo, znormalizowany – nieznormalizowany (Perlin, 1986, s. 12–13).

W oczywisty sposób rozważania dotyczące regionalizmu nie wpływały na spontaniczność w jego ujmowaniu. Przykładem tego jest wypowiedź posła II RP Adama Chętnika (Chętnik, 1921, s. 2), który uważał, że: „Lud w różnych okolicach Polski tworzy odrębne skupiska, posiada inne własności, odmienne zwyczaje, odrębną nieco kulturę, inną przeszłość historyczną, swoich uczonych i bohaterów. Nie wydzierać tego i nie deptać, ale zatrzymać, rozwinąć i umocnić te właściwości z korzyścią dla całej

Polski”. Kontynuując tradycję wykształconego przed 1918 rokiem regionalizmu polskiego, szczególną uwagę na jego aspekt edukacyjny i patriotyczny zwrócił wówczas Z. Gryń (Gryń, 1932), pisząc, że „nic tak nie absorbuje uczuć człowieka, nic bardziej nie wszczepia się w duszę jak ziemia rodzinna, jak miłość »własnego zagona i gniazda«, jak przeżycia okresu młodości [...]. Pracujmy więc i wszczepiajmy w serca i umysły młodzieży ukochanie ziemi rodzinnej, na której stały kolebki przodków naszych i w której spoczywają kości ojców naszych”. Edukacja regionalna i regionalizm zajmowały znaczące miejsce w polskiej oświacie i kulturze okresu międzywojennego (*Edukacja regionalna*, 1999; Glimos-Górska, 1991, s. 208–215; *Region i edukacja*, 2004; *Szkoła*, 1996; Taboń, 2005, s. 23–29), a jednym z fundamentalnych celów edukacji regionalnej było „ukształtowanie w młodym człowieku silnego związku emocjonalnego ze swoją Macierzą, przygotowanie go do zaangażowanej działalności dla swojego środowiska i wyrabianie w nim postawy otwarcia i tolerancji na inne społeczności i kultury” (Lysko, 1996, s. 35–38).

Władze II RP, zwłaszcza po przewrocie majowym 1926 roku, wspierały głównie ideę tzw. regionalizmu państwowego. Była to jednak specyficzna postać regionalizmu, którą Edward Chudziński (Chudziński, 2013a, s. 7) zdefiniował następująco: „Jeśli nadrzędny interes kraju jako całości wyrażony zostaje w formie ideologii państwowotwórczej, jak to miało miejsce w II Rzeczypospolitej, a równocześnie rząd propaguje i popiera odgórnie niektóre hasła i działania regionalistyczne, to mamy wówczas do czynienia z tzw. regionalizmem państwowym”. Wyrazem wykorzystania ruchu regionalistycznego i krajoznawczego do celów politycznych był między innymi Okólnik nr 209 MSW z 29 listopada 1927 roku *W sprawie studiów nad stosunkami województw jako jednostek regionalnych i wojewódzkich programów działania*. W trudnych warunkach podziałów (a nawet antagonizmów) społeczno-ekonomicznych, narodowo-etnicznych, politycznych, terytorialnych okresu międzywojennego, koncepcje odgórnej regionalizacji kraju oraz idee regionalistyczne poza gronem żarliwych ich zwolenników miały liczne kręgi kontestatorów i zajadłych przeciwników, zarówno wśród polityków różnych nurtów (szczególnie nurtu narodowego i ludowego) i mniejszości narodowo-etnicznych, jak i aparatu państwowego (Gojan, 1935; Hrabek, 1926; Hrabek, 1927; Piszczkowski, 1928; Wójcik, 1928).

W rezultacie idea regionalizmu społeczno-kulturalnego kształtowała się w ówczesnej Polsce pod wpływem różnych tendencji, zarówno integrujących ruch regionalistyczny, jak i kładących nacisk na jego różnorod-

ność oraz odrębności regionalne. Problematykę powyższą w odniesieniu do okresu międzywojennego podnosił między innymi Juliusz Zborowski (Zborowski, 1972, s. 185), który istotę ówczesnego regionalizmu wyraził następująco: „Cała wartość regionalizmu polega na wydobyciu z danego regionu wszelkich jemu właściwych, kulturalnych lub gospodarczych, wartości i odrębności oraz na rozwijaniu ich w oparciu o lokalną tradycję, w oparciu o rzeczywiste środowisko regionalne, powstałe w skutek różnych warunków osadniczych, geograficznych, ekonomicznych itd. Z tego punktu widzenia narzucanie innym regionom jakiejś ideologii, wyrosłej na innym podłożu, jest sprzeczne z pojęciem regionalizmu”. Wspomnieć należy, co jest szczególnie ważne z perspektywy celów, jakie stawia przed sobą współczesny polski regionalizm (*Karta regionalizmu*, 1994), iż w Polsce zarówno międzywojennej, jak i powojennej zasadniczo odrzucono idee regionu federalnego oraz autonomicznego (poza wyjątkiem dla Śląska), opowiadając się raczej za regionem samorządowym (Ślugocki, 1997). Regionalizm przedwojenny nie był również wyrazem separatyzmu czy partykularyzmu regionalnego. Pisał o tym na przykład J. Štěpanek (Štěpanek, 1934, s. 81), dla którego: „Regionalizm nie jest ani separatyzmem, ani prowincjonalizmem (partykularyzmem). Regionalizm łączy i grupuje duchowe oraz gospodarcze siły kraju i państwa i sprawia, że każdy ma możliwość wyzyskać środki własne w otoczeniu najbliższym, wśród naturalnych warunków społecznych”.

Druga wojna światowa przyczyniała się do znacznych spustoszeń w środowiskach intelektualnych i inteligentkich zainteresowanych aktywnością regionalistyczną. Zmiany terytorialne dotyczące Polski, które były efektem tej wojny miały w tym przypadku też szczególnie istotne znaczenie. Bezpośrednio po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej w ramach odradzania się struktur społecznych nastąpił także proces reaktywacji ruchu regionalistycznego. Niestety ówczesne warunki polityczne wyraźnie temu nie sprzyjały. Sytuację regionalizmu w tych nowych okolicznościach społeczno-politycznych Edward Chudziński (Chudziński, 2013b, s. 74–75) scharakteryzował następująco: „Po wojnie regionalizm nie znalazł sprzyjających warunków dalszego rozwoju. Na jego konto zapisano negatywne doświadczenia z lat okupacji, lewica – podobnie jak w latach międzywojennych – atakowała ten ruch i jego ideologię za solidaryzm społeczny oraz zamazywanie podziałów klasowych, wreszcie – co najważniejsze – polityka kulturalna centralistycznego i zideologizowanego państwa stała w jaskrawej sprzeczności z celami, jakie zawsze i wszędzie stawia sobie regionalizm. Toteż po 1948 roku nawet te organi-

zacje i instytucje typu regionalistycznego, którym udało się wznowić działalność (np. Związek Podhalan) w praktyce jej zaprzestały lub uległy likwidacji. Stosunkowo najkorzystniejsze warunki znalazł dla siebie regionalizm na tzw. Ziemiach Odzyskanych, gdyż władzom zależało na tym, aby napływowa ludność polska zapuściła tutaj jak najgłębiej korzenie. Popierała więc powstawanie na tych terenach – oprócz instytucjonalnych ośrodków nauki i kultury – różnego rodzaju społecznych towarzystw kulturalnych, inicjatyw wydawniczych, grup literackich, które propagowały i realizowały w praktyce ideę »małych ojczyzn«. O roli działalności społeczno-kulturalnej, w tym edukacyjnej oraz prasowo-wydawniczej, w procesie repolonizacji tzw. Ziem Odzyskanych pisał między innymi Kazimierz Kozłowski (Kozłowski, 2005, s. 70): „Od wiosny 1945 r. proces polonizacji regionu – obok wysiedlenia Niemców – polegał na przypomnianiu słowiańskich i polskich korzeni (tu szczególną rolę odegrała oświata i kultura), likwidacji niemieckich napisów, a nawet niektórych obiektów (dotyczy to także w pewnym zakresie historycznych cmentarzy)”.

Odnosząc się do tej sytuacji jeden z liderów „Macierzy Ziemi Cieszyńskiej”, Ludwik Brożek, w 1961 roku powiedział: „Macierz, wskrzeszona po wojnie, przekonała się niedługo, że w nowych powojennych stosunkach jest właściwie towarzystwem zbędnym. Państwo ludowe, nie szczędząc środków na oświatę i kulturę, przejęło prawie wszystkie dziedziny życia kulturalno-oświatowego. W wielu miejscowościach, gdzie przed wojną rozwijały żywą działalność ruchliwe koła Macierzy, nie było komu tej pracy podjąć. Starsi działacze zginęli lub pomarli, a młodszych nic nie łączyło z dawną Macierzą. Pracę w nowych, zmienionych warunkach powojennych usiłowało podjąć kilka zaledwie kół. W tych warunkach Macierz, jako towarzystwo, wprawdzie definitywnie nie rozwiązała się, ale wyzbywszy się majątku na rzecz państwa i Związku Nauczycielstwa Polskiego, zawiesiła na czas swoją jakąkolwiek działalność” (Makowski, 2010, s. 5).

Po 1956 roku nastąpiło wyraźne zliberalizowanie polityki władz wobec społeczno-kulturalnych stowarzyszeń regionalnych (Bądkowski, 1961, s. 93; Patla, 1961, s. 106), stanowiących oparcie dla idei regionalizmu. Edward Chudziński (Chudziński, 2013a, s. 30) pisze: „Po 1956 roku, kiedy zasadniczej modyfikacji uległa polityka kulturalna państwa, właśnie regionalne towarzystwa kultury [...] stały się podstawową formą organizacyjną polskiego regionalizmu. Reprezentują one w nim tzw. nurt stowarzyszeniowy o wyraźnych ambicjach programotwórczych. Wprawdzie aż do lat 80. w działalności tego rodzaju towarzystw i w dokumentach pro-

gramowych, uchwalanych na kongresach, sam termin regionalizm nie był raczej używany, a tym bardziej eksponowany, ale nie zmienia to faktu, że w praktyce realizowały one w formie mniej lub bardziej zawołowanej szereg celów i zadań o rodowodzie regionalistycznym. Przede wszystkim sprzyjały powstawaniu wspólnot o wyraźnym poczuciu lokalnej i regionalnej tożsamości, a co za tym idzie również odrębności. Były i są ważnym ogniwem dziedzictwa kulturowego i jego twórczej kontynuacji na szczeblu lokalnym, regionalnym i ogólnokrajowym, w zależności od charakteru i zasięgu prowadzonej działalności. Towarzystwa społeczno-kulturalne przy całym swoim wewnętrznym zróżnicowaniu (wielkomiejskie, małomiasteczkowe i wiejskie, naukowe, upowszechnieniowe, oświatowe itp.) stanowią układ komplementarny w stosunku do państwowych instytucji kultury i nauki, a niekiedy także alternatywy wobec nich. Z racji swego statusu i zakresu działania pełnią ważne funkcje w życiu społecznym, kulturalnym i naukowym poszczególnych środowisk, regionów, a nawet całego kraju (opiniotwórcze, programujące, diagnostyczne, poznawcze itp.)”.

Aspiracje programowe stowarzyszeń społeczno-kulturalnych nie ograniczały się jedynie do kultywowania wybranych tradycji regionu (choć ówczesne władze głównie taką rolę wyznaczały tym stowarzyszeniom), lecz sięgały dalej, zmierzając do bycia konstruktywną społeczną, obywatelską siłą przeobrażającą życie regionu w jego różnych płaszczyznach. Wyrazem tych tendencji była wypowiedź Bohdana Suchodolskiego, który stwierdził, że „regionalizm nie jest dziś tylko programem ochrony kulturowych relikwów danego terenu – jest przede wszystkim programem działań zmierzających do aktywizacji wszystkich sił i we wszystkich zakresach, do maksymalnie możliwego unowocześnienia życia i kultury, do rozbudowy tradycyjnych i perspektywicznych więzi” (Pestka, 1976, s. 5). Efektem takiej postawy było ukazywanie się po 1956 roku – w ramach ówczesnego znacznie przecież scentralizowanego systemu prasowego – stosunkowo licznych czasopism regionalistycznych (Dziki, 2008, s. 215). Wyrazem zwiększającej się aktywności różnych stowarzyszeń społeczno-kulturalnych na polu czasopiśmiennictwa regionalistycznego było przykładowo powstanie w lipcu 1956 roku „Notatek Płockich”, najpierw kwartalnego Biuletynu Komisji Badań nad Powstaniem i Rozwojem Płocka, a od 1959 roku organu Towarzystwa Naukowego Płockiego, jednego z najstarszych stowarzyszeń naukowych w Polsce (Kansy, 2012; Kansy, 2013, s. 250–261; Koński, 2012). W 1957 roku rozpoczęły swój żywot „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, których edytorem była Sta-

cja Naukowa Polskiego Towarzystwa Historycznego w Olsztynie (Instytut Mazurski). W 1958 roku powstały „Małopolskie Studia Historyczne”, którego założycielami były lokalne Oddziały Polskiego Towarzystwa Historycznego w Kielcach, Krakowie, Nowym Sączu, Przemyślu, Rzeszowie i Sandomierzu. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze w 1959 roku uruchomiło „Łódzkie Studia Etnograficzne”. W Wielkopolsce powstały w tym czasie takie miesięczniki o cechach regionalistycznych, jak „Ziemia Kaliska” (1957) i „Ziemia Gnieźnieńska” (1959) (Kowalczyk, 2013).

Regionalizmu tamtej doby nie można zawęzić jedynie do sfery kultury, jak to się niekiedy dzieje (*Słownik*, 2008, s. 22–23). Chociaż władze polityczne PRL-u na ogół nie posługiwały się pojęciem regionalizmu, niemniej w praktyce propagandowej operowały pojęciem regionu, podobnie jak w opracowaniach dotyczących gospodarki czy statystyki. W warunkach realnego socjalizmu systemowo ograniczano bowiem możliwość propagowania idei regionalizmu, a także podejmowania szerszej regionalistycznej aktywności społeczno-politycznej przez mieszkańców. W rezultacie niezmiernie ograniczony był krąg wzorów i sposobów społeczno-kulturalnego przejawiania się regionalizmu (*Anatomia*, 1990), chociaż idea ta przecież odgrywała znaczącą rolę w integracji społecznej, zwłaszcza na obszarze tzw. Ziemi Odzyskanych (*Edukacja*, 2005; Nowakowska, 1980). Według Anny Turskiej (Turska, 1990, s. 10) „wzory lokalnych działań zbiorowych tworzone i podtrzymywane w małych społecznościach lokalnych były w 45-letniej historii PRL systematycznie ograniczane przez wzory kreowane na poziomie makrostruktury i odgórnie narzucane decydom lokalnym oraz lokalnym zbiorowościom”. Sytuacja ta prowadziła do tego, że w czasach PRL-u samoidentyfikacja regionalna Polaków była niewielka, a państwo socjalistyczne dążyło do niwelowania odmienności regionalnych i wyrównywania dysproporcji rozwojowych i mentalnych, występujących między regionami (Bednarek, 1994, s. 65). Zwraca uwagę na to zagadnienie Paweł Śliwa (Śliwa, 2000, s. 185), pisząc: „Generalnie jednak, dominacja tezy o jednorodności polskiego społeczeństwa (przynajmniej jako stanu pożądanego) z góry wykluczała możliwość formalnego zaakceptowania przez władze państwowe faktu istnienia mniejszości (szczególnie, gdyby miało się to wiązać z przyznaniem im określonych uprawnień – np. w zakresie wprowadzenia rzeczywistego samorządu czy autonomii). Dotyczyło to w pierwszym rządzie mniejszości etniczno-narodowych, nie omijało jednak również zbiorowości regionalnych, które i tak – z natury rzeczy – były trudniejsze do wyodrębnienia”.

Państwo socjalistyczne limitowało oddolne, obywatelskie inicjatywy oraz sprawowało ścisły nadzór nad stowarzyszeniami, a także usiłowało scentralizować ruchy społeczne, żeby je lepiej kontrolować (*Antologia*, 2012). W tych warunkach rola opartej na przedstawicielstwie władzy lokalnej, która powinna stanowić naturalne wsparcie organizacyjne i finansowe dla ruchu regionalistycznego, została ograniczona w PRL-u w dużej mierze do wykonywania woli partii rządzącej (Regulski, Kulesza, 2009, s. 17–20). Dlatego regionalizm jako względnie samodzielny i niezależny ruch społeczny, lecz w gruncie rzeczy marginalny, mógł funkcjonować jedynie pod społeczno-kulturalnym przykryciem, które umożliwiało obywatelskie (zatem także polityczne) zaangażowanie się na rzecz swojego regionu czy „małej ojczyzny”, zwłaszcza poprzez działalność w regionalnych i lokalnych stowarzyszeniach o charakterze kulturalnym, historycznym, hobbystycznym, folklorystycznym, literackim, artystycznym, turystyczno-krajoznawczym czy w dziedzinie ochrony przyrody, religijnej bądź narodowo-etnicznej. Ten ostatni przykład dotyczy działalności stowarzyszeń społeczno-kulturalnych różnych mniejszości religijnych i narodowo-etnicznych, na przykład: białoruskiej, karaimskiej, niemieckiej, romskiej, tatarskiej, ukraińskiej, żydowskiej. Niektórzy autorzy mówią o regionalizmie i regionalności oraz wyodrębniając region jako podstawę regionalizacji, opierają się wręcz na konkretnej grupie narodowo-etnicznej zasiedlającej region, gdy stwierdzają, że „jest to koncepcja i praktyka działalności społecznej i organizacyjnej oparta o określoną grupę etniczną (lub zespół blisko pokrewnych grup), która w toku procesu historycznego i kulturowego uformowała się w społeczność względnie spójną i trwałą, wyróżniającą się wśród innych” (Skorowski, 2000, s. 130). W demokratycznym, pluralistycznym społeczeństwie wielonarodowym założenie to jest dyskusyjne, gdyż podstawą wyodrębnienia regionu nie może być tylko jeden czynnik, a mianowicie czynnik narodowy, który potencjalnie marginalizuje pozostałe mniejszości narodowo-etniczne, zamieszkujące dany region i posiadające na ogół swój historyczny wkład w jego osiągnięcia, tradycję i rozwój. Założenie to więc wprowadza dysproporcje w ich traktowaniu i odbiera tym mniejszościom ich swoistą podmiotowość, co jest sprzeczne z zasadą równości i sprawiedliwości. Jeszcze inaczej problematyka ta statuuje się w odniesieniu do regionów ponadnarodowych, przygranicznych (euroregionów), których istotą jest względna integracja sąsiadujących ze sobą różnych narodów i grup etnicznych (Danielewski, 2006, s. 18).

Wraz z zachodzącymi po 1989 roku procesami transformacji społeczno-ustrojowej w Polsce można zaobserwować zjawisko swoistej rewita-

lizacji tożsamości regionalnej, także tożsamości kulturowej różnych mniejszości narodowo-etnicznych i tzw. tożsamości obywatelskiej (Chodubski, 2012; *Tożsamość*, 2011), oraz kształtowania się regionalizmu dynamicznego, ruchu oddolnie kruszącego sztuczny narodowy i kulturowy monolit realnego socjalizmu (Boksański, 2000; Geisler, 2009, s. 63–83; Sługocki, 1990; Sztompka, 2002, s. 526; Wódz, Wódz, 1999), którego charakterystyczną cechą jest dzisiaj rozwijanie wewnątrz regionów „wielorakich wartości własnej odrębności, by w ten sposób ubogacać szeroko rozumiane życie społeczne współczesnego świata” (Skorowski, 1990, s. 13). Celne uwagi na ten temat sformułował Paweł Śliwa (Śliwa, 2000, s. 185), pisząc: „Jakkolwiek władze komunistyczne w swoisty sposób legitymizowały regionalizm i związane z nim zróżnicowania regionalne, np. wspierając różne formy pielęgnowania lokalnych czy regionalnych tradycji i zwyczajów, dopiero zapoczątkowanie procesów transformacji ustrojowej umożliwiło formalne organizowanie się regionalizmów oraz nabieranie przez nie pełnowymiarowego zakresu, osłabiając także znaczenie kompleksów prowincjonalizmu. Tak zreorganizowane regionalizmy zyskały z początku dość silne poparcie społeczne i stały się podstawą ujawniających się nacisków na rzecz regionalizacji”. Mówią o tym między innymi autorzy raportu z badań nad tożsamością regionalną mieszkańców Dolnego Śląska (*Tożsamość*, 2011, s. 9): „W Polsce od początku lat dziewięćdziesiątych zaobserwować można proces rewitalizacji tożsamości regionalnych. Zmiany polityczno-gospodarcze sprzyjały pojawieniu się ruchów i partii, które zaczęły się odwoływać do tradycji regionalnych i domagać większej niezależności od władz centralnych czy nawet autonomii dla swoich regionów. Odżyły dość mocno ugruntowane, między innymi przez zabory, tradycje dzielnicowe. Zaczęto postrzegać różnice pomiędzy poszczególnymi regionami, które w okresie PRL pomijano ze względów ideologicznych. Z drugiej strony proces jednoczenia się Europy i początki starań Polski o członkostwo w Unii Europejskiej wymuszały konieczność dostosowania państwa do nowych warunków politycznych, gospodarczych i społecznych. W zjednoczonej Europie kluczową jednostką stawał się region”.

Współczesny ruch regionalizmu polskiego nawiązuje do tych samych wartości i idei, do których odwoływali się jego prekursorzy i kontynuatorzy (Omelaniuk, 2013, s. 87–109). Odniesiono się do nich na przykład w *Deklaracji programowej regionalistów polskich 2006*, przyjętej przez uczestników VIII Kongresu Regionalnych Towarzystw Kultury w dniach 27–28 czerwca 2006 roku w Warszawie, gdzie uznano, że: „Polski model

i wzorzec regionalizmu, ukształtowany przez dziesięciolecia dążeń i doświadczeń, cechują czytelne idee: narodowe i patriotyczne motywacje; jedność narodowa, unitarność polityczna i integralność terytorialna Rzeczypospolitej; postawa służby obywatelskiej i pracy na rzecz dobra wspólnego; więź z tradycją kultury chrześcijańskiej z jej hierarchią wartości; kulturalizm – praca kulturotwórcza i współtworzenie kolorytu kulturowego regionów i wspólnot lokalnych; terytorializm, czyli realne i emocjonalne związki z ziemią rodzinną i bogactwem krajobrazów małych ojczyzn; pluralizm i tolerancja – różnorodność podmiotów i form zrzeszania się, programów i różnorodności zadań; czynny i autonomiczny udział w życiu publicznym i politycznym tak w wymiarze lokalnym, jak i ogólnokrajowym. Te cechy decydują o specyfice polskiego regionalizmu i polskiej kultury społecznej”.

Jak stwierdził Tomasz Zarycki (Zarycki, 2000, s. 7): „45 lat unifikującej polityki PRL nie zdołało zatrzeć regionalnych tradycji i tożsamości, doprowadziło jedynie do ich wyciszenia, usunięcia ze sfery publicznej, do której błyskawicznie wróciły w momencie liberalizacji życia społeczno-politycznego”. Dlatego po upadku PRL-u, w którym podtrzymywano mit jednorodności etnicznej Polaków, pojawiły się, jak piszą Kazimiera Wódz i Jacek Wódz (Wódz, Wódz, 1999, s. 117), „postulaty o konieczności stworzenia nowej formuły tożsamości narodowej, w której należałoby sięgnąć do istotnych różnic kulturowych i uczynić z owej tożsamości czynnik łączący duże grupy o wyraźnych odrębnościach kulturowych”. Jak zauważają autorzy jednego z raportów dotyczących partycypacji społecznej w kulturze, „współcześnie [...] nie ma już ostrych konfliktów między światem polityki a światem kultury. Wycofanie się państwa z forsowania projektów ideologicznych sprawiło, że już jedynie deficyt środków i ramy prawne stanowią problem w praktycznej realizacji przedsięwzięć kulturowych” (Poleszczuk, Sztop-Rutkowska, Kiszkiel, Klimczuk, Mejsak, Winiecka, 2012, s. 6). Nie należy jednak zapominać, że zarówno ruchy regionalne, jak i idee regionalizmu, funkcjonujące przecież w warunkach wolności politycznej oraz swobód obywatelskich w integrującej się Europie (*Integracja*, 1998), bywają również traktowane instrumentalnie, tak przez ich szczerych admiratorów i działaczy, jak i regionalnych oraz lokalnych polityków (Narloch, 2011, s. 65–73; Turowski, 2010, s. 13–15).

Warto także zauważyć, iż regionalizm nie neguje obecności w nim elementów religijnych i nie ruguje ich ze swojej praktyki, a – jak w przypadku Polski – wręcz podkreśla się olbrzymią rolę chrześcijańskiej kultury religijnej w kształtowaniu i umacnianiu regionalizmu (*Regionalizm*,

1997; *Regionalizm w Kościele*, 2001; Zellma, 2002, s. 46–58). Nie jest to jednak postawa podzielana na przykład przez cały polityczny ruch chadecki na świecie, gdyż Światowa Unia Chrześcijańskich Demokratów, odnosząc się do zmian społeczno-politycznych zapoczątkowanych w Europie Środkowo-Wschodniej w 1989 roku, wśród jej skutków negatywnych wskazała między innymi na regionalizm (Przeciszewski, 1993, s. 197–211).

Oparciem i wsparciem idei regionalizmu społeczno-kulturalnego były i są przede wszystkim osiągnięcia regionalizmu społeczno-naukowego (interdyscyplinarne badania regionu), społeczno-historycznego (wieloaspektowe badania historii regionu), społeczno-literackiego (dorobek literacki i poetycki regionu), społeczno-artystycznego (twórczość folklorystyczna, fotograficzna, malarska, muzyczna, rzeźbiarska i inne formy wyrazu artystycznego związane z regionem) oraz regionalizmu krajoznawczego (badania krajoznawcze regionu) i regionalizmu przyrodniczego (koncentrującego się na walorach krajobrazowych i przyrodniczych regionu) (Ćmak, 1989; *Regionalizm krajoznawczy*, 1970; *Regionalizm*, 1995). Regionalizm zatem ma swoje różnorodne przejawy, które splatając się w jeden wielki ruch społeczno-kulturalny wzbogacają dorobek kultury nie tylko danego regionu, lecz również kultury narodowej, stanowiąc jej integralną część.

Zasadnicze zręby regionalizmu społeczno-kulturalnego na ziemiach polskich ukształtowały się w okresie XIX wieku. W tym czasie przeszedł on swoistą ewolucją, na którą w zasadniczy sposób oddziaływały warunki życia społeczeństwa poddanego rygorom ustawodawstwa państw zaborczych oraz organizacji i mentalności charakterystycznej dla ich życia kulturalnego i społeczno-politycznego. Pozytywnym wyrazem tej ewolucji było nie tylko rosnące poczucie świadomości narodowej, wykuwające się w różnych formach oporu wobec polityki antypolskiej państw zaborczych, lecz również wzrastający poziom świadomości regionalnej w podzielonym na trzy zasadnicze zabory terytorium państwa polskiego. Następne etapy ewolucji regionalizmu przypadły na XX wiek, w którym nastąpiła nie tylko formalna restytucja państwa polskiego w listopadzie 1918 roku, lecz również zostało ono tragicznie doświadczone wydarzeniami II wojny światowej, a po jej zakończeniu i wymuszonej zmianie granic oraz związanymi z nią przesiedleniami ludności, poddane wpływom sowietyzacji życia społeczno-politycznego i kulturalnego, które zakończyły się częściowo w drugiej połowie 1989 roku. Nowy rozdział w ewolucji regionalizmu w Polsce przypada na lata transformacji systemowej, która stwo-

rzyła sprzyjające warunki dla kształtowania się autentycznej, oddolnej i ofensywnej formy regionalizmu opartego na niewymuszonej przez państwo i bezinteresownej aktywności obywateli w wielu sferach życia społeczno-kulturalnego.

Bibliografia

- Anatomia działań zbiorowych w społecznościach lokalnych* (1990), red. A. Turska, Warszawa.
- Anderson B. (1997), *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków.
- Antologia współczesnej polskiej myśli politycznej* (2012), wybór, wstęp, opracowanie A. Meller, G. Radomski, W. Wojdyło, Toruń.
- Bądkowski L. (1961), *Nie chodzi o rezerwat ale o konstruktywną siłę*, „Życie i myśl”, nr 3–4.
- Bednarek S. (1994), *Regionalizm dolnośląski – terażniejszość i przyszłość*, w: *Regionalizm polski u progu XXI wieku*, Wrocław.
- Birkenmajer J. (2009), *O „starym” i „nowym” regionalizmie*, „Małopolska”, nr 11.
- Bittner I. (2010), *Idea człowieka – osoby w polskiej myśli filozoficznej doby romantyzmu*, Łódź.
- Bokszański Z. (2000), *Tożsamość narodowa a obrazy innych*, w: *Materiały konferencyjne z XI Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, Rzeszów–Tyczyn.
- Brun Ch. (1934), *Regionalizm*, w: *Ruch regionalistyczny w Europie*, t. I, red. A. Patkowski, Warszawa.
- Brzeski T. (1924), *Program gospodarczy regionalizmu*, „Przegląd Współczesny”, nr 30.
- Bujak F. (1938), *Czym winny się stać „Gronie”?*, „Gronie”, nr 3.
- Bukowiecki S. (1924), *Dyslokacja terytorialna życia społecznego*, „Przegląd Współczesny”, nr 30.
- Charbonnier R. (1968), *Rozmowy z C. Levi-Straussem*, Warszawa.
- Chętnik A. (1921), *Co czynić?*, „Junak. Jednodniówka Adama Chętnika”, Warszawa, 10 czerwca.
- Chodubski A. (2012), *Jedność europejska; wizje i sposoby urzeczywistniania integracji*, „Przegląd Politologiczny”, nr 2.
- Chudziński E. (2013a), *Regionalizm – idea – ludzie – instytucje*, Warszawa.
- Chudziński E. (2013b), *Regionalizm w Polsce. Genealogia – fazy rozwoju – perspektywy*, „Zeszyty Senackie”, nr 13.
- Czym jest regionalizm?* (1998), red. S. Bednarek, Wrocław–Ciechanów.

- Ćmak J. (1989), *Świętokrzyski regionalizm przyrodniczy*, Kielce.
- Damrosz J. (1987), *Region i regionalizm (studium interdyscyplinarne)*, Warszawa.
- Danielewski F. (2006), *Regionalizm – pojęcie, ewolucja*, w: *Przedsiębiorstwo i region w procesie transformacji*, red. R. Fedan, Rzeszów.
- Deklaracja programowa regionalistów polskich 2006*, przyjęta przez uczestników VIII Kongresu Regionalnych Towarzystw Kultury w dniach 27–28 czerwca 2006 roku w Warszawie.
- Dziki S. (2008), *Prasa regionalna i lokalna (do roku 1989)*, w: *Dziennikarstwo i świat mediów. Nowa edycja*, red. Z. Bauer, E. Chudziński, Kraków.
- Edukacja, tradycje, rzeczywistość, przyszłość* (2005), Materiały pokongresowe I Zachodniopomorskiego Kongresu Edukacyjnego, red. Cz. Plewka, Szczecin.
- Edukacja regionalna, z historii, teorii i praktyki* (1999), red. M. T. Michalewska, Kraków.
- Geisler R. (2009), *Górnośląski regionalizm jako praktyka dyskursywna*, „Studia Socjologiczne”, nr 4.
- Gellner E. (1991), *Narody i nacjonalizm*, Warszawa.
- Glimos-Górska A. (1991), *Regionalizm w szkole średniej w okresie międzywojennym*, „Wiadomości Historyczne”, nr 4.
- Gojan I. (1935), *Zasadzki regionalizmu*, „Nowa Wieś”, nr 6.
- Gołębiowski B. (1969), *Genealogia regionalizmu*, „Tygodnik Kulturalny”, nr 46.
- Gryń Z. (1932), *Regionalizm i jego znaczenie w wychowaniu i nauczaniu*, „Słowo Polskie”, nr 359.
- Grzybowska M. (2005), *Koncepcje regionalistyczne a podział terytorialny Rzeczypospolitej Polskiej w okresie międzywojennym*, „Samorząd Terytorialny”, nr 6.
- Handke K. (1993), *Przedmowa*, w: *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość. Zbiór studiów*, red. K. Handke, Warszawa.
- Hrabyk K. (1926), *Zasadniczy problem regionalizmu*, „Kurier Poznański”, nr 292.
- Hrabyk K. (1927), *Niebezpieczny program*, „Słowo Polskie”, nr 1.
- Huntington S. P. (2007), *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa.
- Integracja europejska a ruch regionalny* (1998), red. A. J. Omelaniuk, Wrocław–Ciechanów.
- Kansy A. (2012), *Na marginesie swobody. „Notatki Płockie” (1956–2011) – historia i polityka*, Warszawa.
- Kansy A. (2013), *Tradycja i współczesność Towarzystwa Naukowego Płockiego*, w: *Towarzystwa naukowe w Polsce. Dziedzictwo, kultura, nauka, trwanie*, t. 1, red. Z. Kruszewski, Warszawa.
- Karta regionalizmu polskiego* (1994), uchwalona 25 września 1994 roku na V Kongresie Regionalnych Towarzystw Kultury we Wrocławiu.

- Kisielewski J. (1930), *Światła w mroku. Pięćdziesiąt lat pracy Towarzystwa Czytelników Ludowych 1880–1930*, Poznań.
- Kołąkowski L. (1995), *O tożsamości zbiorowej*, Kraków.
- Konieczka-Śliwińska D. (2011), *Edukacyjny nurt regionalizmu historycznego w Polsce po 1918 roku. Konteksty – koncepcje programowe – realia*, Poznań.
- Konieczny J. (1966), *Rola ruchu kulturalnego w walce z germanizacją w XIX w. na terenie Pomorza Gdańskiego i jego południowego pogranicza*, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza”, t. 3.
- Koński W. A. (2012), *55 roczników „Notatek Płockich”. Bibliografia zawartości (1956–2011)*, Płock.
- Kosmanowa B. (1980), *Rola bibliotek ludowych w utrwalaniu świadomości społeczeństwa polskiego w okresie zaborów*, Poznań.
- Kossak J. (1969), *Tradycje i współczesność polskiego regionalizmu*, „Miesięcznik Literacki”, nr 7 i 12.
- Kowalczyk R. (2013), *Zarys czasopiśmiennictwa regionalistycznego w Wielkopolsce po drugiej wojnie światowej*, Opole.
- Kozłowski K. (2005), *Fakty i refleksje na 60-lecie polskiej obecności w regionie. O uwarunkowaniach społecznych aktywności oświaty zachodniopomorskiej*, w: *Edukacja, tradycje, rzeczywistość, przyszłość*, Materiały pokongresowe I Zachodniopomorskiego Kongresu Edukacyjnego, red. Cz. Plewka, Szczecin.
- Kubiak H. (1994), *Region i regionalizm. Próba analizy typologicznej*, „Przegląd Polonijny”, nr 1.
- Kulak T. (2001), *U źródeł regionalizmu II Rzeczypospolitej*, w: *Przełomy w historii*, t. III, cz. 4, Toruń.
- Kuźma E. (2000), *Regionalizm*, w: *Literatura polska XX wieku. Przewodnik encyklopedyczny*, red. A. Hutnikiewicz, A. Lam, t. II, Warszawa.
- Kwaśniewski K. (1982), *Zderzenie kultur. Tożsamość a aspekty konfliktów i tolerancji*, Warszawa.
- Kwiatkowski P. (1984), *Ideologia regionalizmu w Polsce międzywojennej*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4.
- Lysko A. (1996), *Tylko w Macierzy jest prawda*, w: *Edukacja regionalna, od tradycji ku nowoczesności, materiały konferencji naukowo-metodycznej*, WOM Katowice, 21 listopada.
- Mach Z. (1989), *Kultura i osobowość w antropologii amerykańskiej*, Kraków.
- Makowski M. (2010), *Macierz Ziemi Cieszyńskiej (1885–2010). 125 lat działalności*, w: *Informator. Inspiracje, programy, dokumentacja*, red. A. J. Omelaniuk, A. Sikora, Warszawa–Wrocław.
- Makowski S. (1990), *Romantyzm*, Warszawa.
- Mochnacki M. (1995), *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*, Łódź.
- Narloch M. (2011), *Regionalizm – idea dla lewicy*, „Przegląd Socjalistyczny”, nr 1/4.

- Nowakowska E. (1980), *Kształtowanie się świadomości regionalnej na Pomorzu Szczecińskim*, Warszawa–Poznań.
- Oczkova B. (1999), *Zagadnienia sporne w językoznawstwie chorwackim i serbskim po rozpadzie języka serbsko-chorwackiego*, w: *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*, Kraków.
- Omelaniuk A. J. (1998), *Z regionalizmem w XXI wiek*, Wrocław–Ciechanów.
- Omelaniuk A. J. (2013), *Stowarzyszeniowy ruch regionalistyczny w Polsce*, „Zeszyty Senackie”, nr 13.
- Oracki T. (1976), *Rozmówiłbym kamień... Z dziejów literatury ludowej oraz piśmiennictwa regionalnego Warmii i Mazur w XIX i XX wieku*, Warszawa.
- Orkan W. (1930), *Wskazania*, Warszawa.
- Patkowski A. (1924), *Idee przewodnie regionalizmu*, „Przegląd Współczesny”, nr 30.
- Patkowski A. (1932), *Program i zadania czasopism regionalnych*, „Polska Oświata Pozaszkolna”, nr 1.
- Patla A. (1961), *Regionalizm – idea wiecznie żywa. Dyskusja o regionalizmie*, „Życie i myśl”, nr 3–4.
- Perlin J. (1986), *Przedmowa. Sytuacja językowa w Hiszpanii w świetle ogólnych zagadnień socjolingwistyki*, w: *Polityka językowa a języki mniejszości*, red. J. M. Tortos, Warszawa.
- Pestka S. (1976), *20 lat społecznej służby*, „Pomerania”, nr 6.
- Pigoń S. (1974), *Na drogach kultury ludowej. Rozprawy i Studia*, Warszawa.
- Piszczkowski M. (1928), *Przedwczesność regionalizmu*, „Myśl Narodowa”, nr 10.
- Poleszczuk J., Sztop-Rutkowska K., Kiszkiel Ł., Klimczuk A., Mejsak R. J., Winięcka K. (2012), *Diagnoza partycypacji w kulturze w województwie podlaskim*, Białystok.
- Popławska A., Szelaąg P., Kotowski K. (2004), *Słownik terminów literackich*, Kraków.
- Przeciszewski T. (1993), *Propozycje Światowej Unii Chrześcijańskich Demokratów*, „Przegląd Powszechny”, nr 5.
- Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX wieku* (1999), red. J. Maciejewski, Warszawa.
- Region i edukacja regionalna* (2004), red. T. Michalski, Pelplin.
- Regionalizm – kultura – Kościół* (1997), Ludźmierz.
- Regionalizm – tradycja i współczesność* (1995), red. B. Barczewska, Olsztyn.
- Regionalizm krajoznawczy* (1970), Warszawa.
- Regionalizm w Kościele. Kościół w regionie* (2001), Ciechanów.
- Regionalizm w nauczaniu języka polskiego w szkole średniej* (1975), red. E. Rosner, Warszawa.

- Regulski J., Kulesza M. (2009), *Droga do samorządu*, Warszawa.
- Rozwój, region, społeczeństwo* (1999), red. M. S. Szczepański, G. Gorzelak, Toruń.
- Ruch regionalistyczny w Europie* (1934), t. 1 i 2, red. A. Patkowski, Warszawa.
- Ruszczyńska M. (2012), *Estetyczny i regionalny wymiar „szkoły literackiej” w krytyce polskiego romantyzmu*, w: *Dyskursy krytycznoliterackie (1764–1918)*, t. 2, red. M. Strzyżewski, Toruń.
- Skorowski H. (1990), *Antropologiczno-etyczne aspekty regionalizmu*, Warszawa.
- Skorowski H. (2000), *Naród i państwo w nauczaniu społecznym Kościoła*, Warszawa.
- Słownik najnowszej historii świata 1900–2007* (2008), t. 5, Warszawa.
- Sługocki J. (1990), *Zagadnienie regionalizmu i tożsamości regionalnej*, Bydgoszcz.
- Sługocki J. (1997), *Dylematy regionalizacji w Polsce*, Olsztyn.
- Szkoła a regionalizm* (1996), red. A. Kociszewski, Ciechanów.
- Sztompka P. (2002), *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków.
- Śliwa P. (2000), *Czynniki warunkujące efektywność zarządzania i rozwiązywania konfliktów w samorządach terytorialnych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, z. 3.
- Štěpanek J. (1934), *Regionalizm*, w: *Ruch regionalistyczny w Europie*, t. I, red. A. Patkowski, Warszawa.
- Taboń S. (2005), *Historia idei edukacji regionalnej*, „Edukacja i Dialog”, nr 2.
- Tożsamość mieszkańców Dolnego Śląska* (2011), Wrocław.
- Turowski S. (2010), *Instrumentalne traktowanie regionalizmu*, „Pro Libris”, nr 1.
- Turska A. (1990), *Inspiracje badawcze i ich empiryczna operacjonalizacja*, w: *Anatomia działań zbiorowych w społecznościach lokalnych*, red. A. Turska, Warszawa.
- Uliasz S. (1996), *Idee regionalizmu na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej*, w: *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. IV, red. E. Feliksiak, Białystok.
- Whorf B. L. (1982), *Język, myśl i rzeczywistość*, Warszawa.
- Wierzbicka A. (1999), *Język, umysł, kultura*, Warszawa.
- Wódcz K., Wódcz J. (1999), *Górny Śląsk widziany z perspektywy dynamiki przemian polskiej świadomości narodowej*, w: *Rozwój, region, społeczeństwo*, red. M. S. Szczepański, G. Gorzelak, Toruń.
- Wójcik M. (1928), *O regionalizmie. Kilka uwag krytycznych*, „Kraj”, nr 22.
- Zarycki T. (2000), *O niektórych dylematach współczesnych badań nad przestrzenią społeczną*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 4.
- Zborowski J. (1972), *Pisma podhalańskie*, Kraków.
- Zellma A. (2002), *Regionalizm jako postulat dydaktyczno-wychowawczy w nauczaniu religii*, „Roczniki Teologiczne”, z. 6.
- Żeromski S. (1923), *Snobizm i postęp*, Warszawa.

**The process of the evolution of regionalism in Poland,
from resistance to offensive**

Summary

The author discusses the process of the evolution of regionalism in Poland, rooting its beginnings in the early 19th century and concluding his analysis with the political transformation in Poland after 1989. He presents the ideological principles and different manifestations of regionalism, as well as the typical trends influencing the transformations of regionalism at the turn of the 19th century. The core of regionalism remained unchanged in this period, and its founding principles, objectives and activities are both approved and continued in modern times.

Key words: regionalism, forms of regionalism, evolution of regionalism in Poland in the 19th and 20th centuries